

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ «ΠΑΙΔΙΟΦΡΑΣΤΟ ΔΙΗΓΗΣΗ»

1. Ο τίτλος και ο χαρακτήρας του έργου

Η «Παιδιόφραστος διήγησις των ζώων των τετραπόδων»¹ έχει παραδοθεί, όπως είναι γνωστό, σε πέντε χειρόγραφα², στο καθένα από τα οποία το έργο φέρει τον εξής τίτλο:

1. Constantinopolitanus graecus Serail 35, του έτους 1461 (= C), φφ. 32r-75r: *Στίχοι αστέιοι προς το περίχαρον γενέσται τον άνθρωπον· και οι μύθοι έني περιχαρείς πάνυ*³.

2. Parisinus graecus 2911, τέλος του 15ου αι. (= P), φφ. 1r-37r: *Παιδιόφραστος διήγησις των ζώων των τετραπόδων*⁴.

3. Vindobonensis theologicus graecus 244, των ετών 1512/5-1519⁵ (= V) φφ. 90r-98r: *Στίχοι αστέιοι προς το περίχαρον γενέσθαι τον άνθρωπον· και οι μύθοι έني περιχαρείς πάνυ*⁶.

1. Μια και πιστεύω ότι ο τίτλος αυτός δεν υπήρχε στον αρχέτυπο, άρα είναι μεταγενέστερος, τον τοποθετώ μέσα σε εισαγωγικά.

2. Βλ. Ε. Τσολάκης, «Παρατηρήσεις στους πρώτους στίχους της “Διηγήσεως παιδιοφράστου των τετραπόδων ζώων”», *Ελληνικά* 17 (1962) 318-324 (ειδικότερα, σσ. 318-319)· Β. Τσιούνη, «Παιδιόφραστος διήγησις των ζώων των τετραπόδων» *Critical Edition* [Miscellanea Byzantina Monacensia 15], München 1972, [στο εξής: *Παιδ. διήγ.*], σσ. 13-22. Ακόμη, για τα τέσσερα από τα πέντε χφφ, βλ. Ι. Τσαβαρή, *Ο Παλαιολόγος. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο* [BNB 5], Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987 [στο εξής: *Πουλολ.*], σσ. 39-50.

3. Στο εξής η ορθογράφηση δική μου.

4. Εσφαλμένα η Β. Τσιούνη προσθέτει στον τίτλο τη φράση: *Και οι μύθοι έني περιχαρείς πάνυ*, η οποία παραδίδεται, ως δεύτερο τμήμα του τίτλου, μόνο στα τρία από τα υπόλοιπα τέσσερα σωζόμενα χειρόγραφα του έργου. Βλ. *Παιδ. διήγ.*, σ. 59. Επίσης, βλ. εδώ, σσ. 59-60. Το λάθος αυτό της Β. Τσιούνη παρέσυρε προφανώς τον Ν. Μ. Παναγιωτάκη, ώστε αυτός να διατυπώσει την άποψη ότι «το γεγονός πάντως ότι το δεύτερο αυτό μέρος παραδίδεται σ’ όλα τα χειρόγραφα δείχνει ότι το “σχόλιο” αυτό είναι προγενέστερο από τις διαφοροποιημένες σήμερα ομάδες της χειρόγραφης παραδόσεως της *Διηγήσεως*». Σχετικά, βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Παιδιόφραστος», *Φίλτρα, Τιμητικός τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 277.

5. Για τη χρονολόγηση, βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, *Κριτική έκδοση της ιστορίας του Πτωχολέοντος. Θέματα υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής λογοτεχνίας* [ΕΕΦΣΠΘ, παράρτ. 22], Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 11 και 247, υποσημ. 43, και Γ. Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα 1: Απόκοπος - Απολλώνιος - Ιστορία της Σωσάννης*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 74. Πρβ. ωστόσο, *Πουλολ.* σσ. 47-48.

6. Βλ. G. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Lipsiae 1874, σ. 141 (κριτ. υπόμν.).

4. Petropolitanus graecus 202, του 16ου αι. (= A), φφ. 1r-29r: Το κείμενο της *Παιδ. διήγ.* είναι ακέφαλο και κολοβό στο χειρόγραφο αυτό.

5. Petropolitanus graecus 721 [= Lesbiacus 92], του 1625⁷, (= L), φφ. 188r-217v⁸: *Στίχοι αστείοι προς το περίχαρον γενέσθαι τον άνθρωπον· και μύθοι εισί περιχαρείς⁹ τε πάνυ.*

Ένα έκτο χειρόγραφο, που ανήκε στη βιβλιοθήκη του καρδινάλιου Sirlet (S) αλλά σήμερα είναι άφαντο, περιείχε επίσης το έργο, με τον εξής τίτλο: *Παιδιοφράστου διήγησις των τετραπόδων, πεζή φράσει¹⁰.*

Παρατήρηση πρώτη: Τα πέντε σωζόμενα χειρόγραφα του έργου ανήκουν σε δύο ανεξάρτητες μεταξύ τους ομάδες· στην πρώτη ανήκει ο P, ενώ στη δεύτερη οι C, V, L και A¹¹.

Παρατήρηση δεύτερη: Ο τίτλος του P, καθώς και του S, πρέπει να είναι απότοκος του πρώτου στίχου του κειμένου (= *Διήγησις παιδιοφραστός περί των τετραπόδων*) και να μην υπήρχε στον αρχέτυπο ή σε κάποιον από τους πιθανούς υπαρχέτυπους του έργου¹². Διαφορετικά, ο τίτλος αυτός θα έπρεπε, έστω και παραλλαγμένος, να είχε διασωθεί και στα χφφ. C, V, και L ή, τουλάχιστον, σε κάποιο από αυτά (π.χ. στο C, που είναι και το χρονικά πλησιέστερο προς το P)¹³. Ανάλογες περιπτώσεις, όπου φράσεις ή λέξεις του πρώτου στίχου (ή των πρώτων στίχων) κάποιου έργου χρησιμοποιούνται από κάποιους αντιγραφείς (ή επιμελητές βενετικών εκδόσεων) ως τίτλοι του, δεν μας είναι άγνωστες. Ενδεικτικά αναφέρω τις περιπτώσεις του *Απόκοπου*¹⁴ και του *Απολλώνιου*¹⁵.

Παρατήρηση τρίτη: Το επίθετο *παιδιοφραστός*, ένα άπαξ λεγόμενο όχι μόνο στο έργο αυτό αλλά και σε ολόκληρη τη βυζαντινή δημόδη γραμματεία, σαφώς αποτελεί *lectio difficilior* έναντι της γραφής *πεζόφραστός*, όπως πολύ σωστά

7. Για τη χρονολόγηση, βλ. *Παιδ. διήγ.*, σσ. 28-29, και *Πουολ.*, σσ. 48-49. Εσφαλμένα ο H.-G. Beck χρονολογεί το χφ. στα 1615 (βλ. *Ιστορία της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας, μετάφραση Νίκη Eideneier*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1988, σ. 274).

8. Βλ. *Παιδ. διήγ.*, σσ. 59 και 113-114. Η Τσαβαρή (= *Πουολ.*, σ. 49) αναφέρει ότι το κείμενο στον κώδικα αυτόν καλύπτει τα φφ. 188v-218r.

9. Το χφ. παραδίδει *περιχαράς*.

10. Βλ. Τσολάκης, ό.π., σσ. 318-319.

11. Βλ. *Παιδ. διήγ.*, σ. 25, και Παναγιωτάκης, ό.π., σ. 277.

12. Την ίδια άποψη είχε διατυπώσει πολύ πριν από εμένα ο Παναγιωτάκης (ό.π., σ. 276 και υποσ. 4).

13. Επειδή ο άφαντος σήμερα S περιέχει στον τίτλο του στοιχεία τόσο του P (= *Παιδιοφράστου* κτλ.) όσο και των C, V, L (= *πεζή φράσει*, από το *πεζόφραστός* του στ. 1 των χφφ. αυτών), δεν αποκλείεται αυτός να αποτελεί τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στις δύο ομάδες της χειρόγραφης παράδοσης του έργου. Στο ίδιο συμπέρασμα φαίνεται να είχε καταλήξει παλαιότερα και ο Τσολάκης (ό.π., σ. 322), μολονότι δεν είναι τελείως σαφής ως προς το ζήτημα αυτό.

14. Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Το κείμενο της πρώτης έκδοσης του “Απόκοπου”». *Τυπογραφική και φιλολογική διερεύνηση*, *Θησαυρίσματα* 21 (1991) 171 (στ. 1, 3).

15. Βλ. Κεχαγιόγλου, *Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα 1*, ό.π., σ. 94 (στ. 3-4).

παρατηρεί ο Ν. Μ. Παναγιωτάκης¹⁶, αλλά όχι με τη σημασία «εις παιδικήν φράσιν, σε παιδιάστικη διατύπωση, σε γλώσσα κατάλληλη (ακόμη και) για παιδιά» όπως αυτός υποστηρίζει¹⁷. Πολύ πειστικότερη μου φαίνεται η σημασία που είχε προτείνει ο Ε. Τσολάκης, ότι δηλ. το παιδιόφραστος «δε σημαίνει αυτόν που λέγεται για παιδιά, αλλά αυτόν που λέγεται χάριν παιδιάς, δηλ. για να τέρψει»¹⁸. Ως ενισχυτικό της ερμηνείας του Τσολάκη θα μπορούσε να λειτουργήσει και το εξής: Ο γνωστός λόγιος του 12ου αιώνα Νικηφόρος Βασιλάκης στον «Πρόλογο» που έγραψε και που προόριζε για τη συγκεντρωτική έκδοση των απάντων του, μνημονεύοντας τις έμμετρες συγγραφικές απασχολήσεις του, μεταξύ άλλων αναφέρει και τα εξής: *Επί γε και το νέον ως επίταν φιλόγελων και αστεισμού και φιλοπαιγμοσύνης ήττον, και εις το κωμικόν του λόγου εξεκυλίσθη, και μάλισθ' ότι και γελωτοποιά τα τότε δρώμενα έτυχεν. Ούτω Σόλων έτι νεάζων ποιήσει εδεδώκει, μάλλον παίζων ή σπουδάζων, και εις ηδονήν πλέον ήπερ εις ωφέλειαν τα μέτρα ερρύθμιζε. Τέτταρες ουν μοι πραγματεία εις γέλωτα. εξεχύθυσαν [...]*¹⁹.

Τόσο το επίθετο παιδιόφραστος στον τίτλο του Ρ, όσο και ολόκληρος ο τίτλος *Στίχοι αστείοι [...]* στους C, V και L προϊδεάζουν τον αναγνώστη για τον χαρακτήρα του έργου, δηλ. για μια διήγηση που έχει στόχο πρωτίστως τη διασκέδαση του αναγνώστη. Η έννοια αυτή επιβεβαιώνεται όχι μόνον από το σύνολο της αφήγησης, αλλά και από κάποια συγκεκριμένα χωρία της, τα οποία εύστοχα είχε επισημάνει προ πολλού ο Τσολάκης²⁰ και είναι τα εξής:

1. Ύστερα από την απόφαση του βασιλιά λέοντος να συγκληθεί κοινή συνέλευση των αιμοβόρων και των καθαρών τετραπόδων, αποστέλλονται στα τελευταία ως πρέσβεις ο κάτης και ο ποντικός, οι οποίοι και τους ανακοινώνουν τον σκοπό αυτής της κοινής συνέλευσης (στ. 65-66):

*και λόγους να συνάρωμεν τινάς εκ των αστείων
και ιδώμεν τους καθενός τον έπαινον και φόγον.*

2. Τα καθαρά ζώα, επειδή δεν πείσθηκαν από τα λεγόμενα των πρέσβειων, αποφασίζουν να αποστείλουν προς τον βασιλιά λέοντα και τα λοιπά αιμοβόρα ζώα τους δικούς τους πρέσβεις, το άλογον και τον όνον. Κατά τη συνάντηση των

16. Ό.π., σ. 277. Πρβ. και Τσολάκης, ό.π., σ. 322.

17. Ό.π., σ. 287: «το παιδιόφραστος σημαίνει ό,τι περίπου και το πεζόφραστος».

18. Βλ. Τσολάκης, ό.π., σ. 323. Επίσης, βλ. Δ. Κ. Μιχαηλίδης, «Φιλολογικές παρατηρήσεις σε παλαιότερα κείμενα», *Ελληνικά* 23 (1970) 331-332. Πρβ., ωστόσο, Παναγιωτάκης, «Παιδιόφραστος», ό.π., σσ. 283, 287.

19. Βλ. Α. Garzya, «Il Prologo di Niceforo Basilace», *Bollettino del Comitato per la preparazione dell' edizione nazionale dei classici greci e latini* N.S. 19 (1971) 58-59. Επίσης, βλ. Τσολάκης, ό.π., σ. 324, υποσημ. 1 («Οίσθα τους περιπάτους, ούς εκάστοτε μετά των φίλων ποιούμεθα, εν οίς πολλά, τα μεν σπουδή, τα δε παιδιά προσήκοντα λέγεται»), και Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 332.

20. Βλ. ό.π., σ. 323.

πρέσβειων αυτών με τον βασιλιά λέοντα και τους πρωτοσυμβούλους του συνάπτεται ανάμεσα στις δύο πλευρές ένορκη συνθήκη συμφιλίωσης και καθολικής αγάπης, ύστερα από τη συνομολόγηση της οποίας διαλαλείται σ' όλα τα ζώα η απόφαση για την κοινή συνέλευσή τους, προκειμένου (στ. 99-102):

*αλλήλως να συντύχωσιν λόγους εκ των αστείων
και ολιγούτσικα τινά των μετεωρισμάτων²¹,
ενός εκάστου έπαινον και καθενός τον φόγον
και όσα έχουσιν καλά, αλλά και τα κακά των.*

3. Αμέσως ύστερα από τη συγκέντρωση όλων των τετραπόδων ζώων, καθαρών και αιμοβόρων, στην κοινή συνέλευσή τους ο βασιλιάς λέων, συνοδευόμενος από την αυλική ακολουθία του, καθίζει στον θρόνο του και ανακοινώνει τους όρους διεξαγωγής του συνεδρίου (στ. 112-118):

*Λέων ευθύς ο βασιλεύς ελάλησεν μεγάλως
και λόγους εναπέτεινεν εις επήκοον πάντων,
πολλά καλούς και θαυμαστούς και πλήρεις αγχινοίας'
και μετά τούτο όρισεν να μετεωρισθούσιν²²,
να συντυχαίνει μόνον εις, ν' απιλογείται άλλος
και πάλιν άλλος εις προς εις διά την αυταξίαν,
ίνα μη γένει σύγχυσις ή ταραχή τυχούσα²³.*

Σύμφωνα με όσα έχουν εκτεθεί παραπάνω, δεν νομίζω ότι είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί ο ευτράπελος χαρακτήρας του έργου. Το αν είναι όμως μόνον τέτοιος ο χαρακτήρας, ή και «αλληγορικός και διδακτικός —διδακτικός κατά την αντίληψη και τον τρόπο του ποιητή—», όπως υποστηρίζει ο Τσολάκης²⁴, ελπίζω ότι θα προκύψει από τη συνέχεια της εργασίας αυτής.

2. Ο πρόλογος

Στ. 1-10α:

*Διήγησις παιδιόφραστος περί των τετραπόδων,
ίνα αναγινώσκονται και χρώνται ταύτα²⁵ παίδες,
οι φοιτηταί και νεαροί διά την ευνοσίαν'
γέγραπται γαρ εις ένωσιν μαθήσεως και πόθου.
Έχουσιν δ' όμως έννοιαν και βάρος τα τοιαύτα*

21. Για τη σημασία της λ. *μετεώρισμα* (= κουβέντα για ανούσια ή ανόητα πράγματα· αστείο, πείραγμα), βλ. Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669*, τ. 10, Θεσσαλονίκη 1988, λ. *μετεώρισμα*, το.

22. Βλ. Κριαράς, *ό.π.*, λ. *μετεωρίζω* II Α' β' (= αστείζομαι, χωρατεύω).

23. Ο Τσολάκης (*ό.π.*, σ. 323) δεν κάνει χρήση του παραθέματος αυτού.

24. *Ό.π.*, σσ. 320, 324. Ακόμη, βλ. Παναγιωτάκης, «Παιδιόφραστος», *ό.π.*, σσ. 277, 287.

25. Το ουδέτερο γένος και ο πληθυντικός αριθμός της αντωνυμίας είναι αδικαιολόγητα, διότι δεν συνάπτονται με το υποκείμενο της κύριας πρότασης. Συνεπώς, ίσως πρέπει να γράψουμε: ταύτην.

νόησε μόνον ακριβώς την έννοιαν την έχουν·
 όταν τα έθνη μεθ' ημών ποιούσιν ψευδαγάπην,
 υπερβαρρύντες εις ισχύν άρδην ημάς ολέσαι,
 σώζει μας δε το δίκαιον, το αψευδές του όρκου.
 Θεός γαρ νέμει την ισχύν ως κριτής των απάντων.
 Εντεύθεν λέξω, φίλε μου, την διήγησιν ταύτην.

Οι έντεκα αυτοί στίχοι απαρτίζουν, απ' ό,τι δείχνουν τα πράγματα, τον πρόλογο του έργου, όπου εκτίθενται προγραμματικά οι στόχοι του ανώνυμου συγγραφέα. Πιο συγκεκριμένα, στους στ. 1-4 πληροφορούμαστε ότι το έργο προοριζόταν για αναγνωστικό εντύπωμα παιδιών, σπουδαστών και νεαρών. Όμως, πόσο κατάλληλο ήταν το έργο αυτό για τις σχολικές ηλικίες; Ήδη στα τέλη του περασμένου αιώνα, ο K. Krumbacher σχολιάζοντας σχετική θέση του Ch. Gidel²⁶, είχε επισημάνει πολύ σωστά ότι: «Εν τω βυζαντινώ κράτει εις τα παιδιά έδιδον την αγίαν Γραφήν, και τα συνήθη διδακτικά βιβλία, οίον τον Όμηρον, Ισοκράτη, Ιωάννην Χρυσόστομον κτλ., αλλ' ουχί τοιαύτα, των οποίων η γλώσσα ήτο εκ διαμέτρου αντίθετος προς την βαθέως ερριζωμένην σχολειακήν παράδοσιν. Έτι δε μάλλον αντέκειτο εις την εισαγωγήν του βιβλίου εις τα σχολεία το περιεχόμενον αυτού, όπερ βρίθει ασχημόνων χωρίων»²⁷. Η ορθότητα της επισήμανσης αυτής προκύπτει ανενδοίαστα από την πληθώρα των βωμολόχων φράσεων, που είναι διάσπαρτες σ' ολόκληρο το κείμενο του έργου:

- στ. 82: και όνον μεγαλόψωλον και μεγαλορχιδάτον·
 στ. 136: τα μεν εσθίεις, μισαρέ, τα δε ουρείς και χέζεις,
 στ. 148: να πήδησεν ο κώλος σου, έξω να εκρεμάστη
 στ. 171: Και να σε κρουν, και να τσιλάς, να κλάνεις καρυδάτα·
 στ. 291-2: να χέζεις τα σταφύλια και να τσιλάς τας ρώγας,
 να μπαινοβγαίνει ο κώλος σου, να χέζεις τας σταπίδας,
 στ. 327-8: και μεγαλάπτη, γαμησά και κλαδοτροπολόγε,
 τ' απτία σου και ο κώλος σου πάντα τσιμπούρια γέμουν.
 στ. 467: διά να σηκώνεις την ουράν, να δείχνεις το μουνίν σου,
 στ. 612: «Βορβοροκωλοκύλιστε, φλυαροσκατολόγε,
 στ. 635: Έχω το νεύρον [= πέας] δυνατόν, μακρόν και πυρωδάτον,
 στ. 644-55: Ως ήκουσεν ο γάδαρος βοός την καυχησίαν,
 πως έν το νεύρον του μακρόν και εξεπυρωμένον,
 δαμίν ετσιληπούρδισεν, εγκάριξεν ολίγον,
 πορδοκοπών εισέδραμεν, εστάθην εις το μέσον,
 εμπρός τ' απτία του έστησεν και προς τον βουν ελάλει:
 «Ύέματα λέγεις, φλυαρέ, και περισσά καυχάσαι·
 εγώ έχω νεύρον το παχύν, μεγαλοματσουκάτον,
 μακρόν, παχύν και στιβαρόν, ρουθουνοκεφαλάτον,

26. Βλ. Ch. Gidel, *Études sur la littérature grecque moderne*, Paris 1866, σ. 322.

27. Βλ. K. Krumbacher, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας, μεταφρασθείσα υπό Γεωργίου Σωτηριάδου*, τ. 3, Αθήνα 1974, σ. 185.

μη μόνον μεγαλύτερον παρά το εδικόν σου,
αλλά ἔπερβαίνον ἅπαντα των τετραπόδων ζώων.
Και ὅταν οιστροκινηθεῖ και πυρωθεῖ ὀλίγον,
ομοιάζει το κεφάλιν του φράγκικον σαρσαρόλιν·

στ. 665: «Εἰπέ μοι, μαυροπέισματε, εἰπέ, ψωλογομάρι,
στ. 736: και ὅταν κατουρήσετε, στέκεστε και οσμάζεστε²⁸.

Ἡ αυθεντικότητα των στίχων αυτών δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί, επειδή αυτοί αφενός απαντούν και στα πέντε χειρόγραφα και αφετέρου είναι οργανικά ενταγμένοι είτε στον ευθύ είτε στον πλάγιο αφηγηματικό λόγο του έργου. Συνεπώς, αποκλείεται οποιαδήποτε διδακτική χρήση του έργου, τουλάχιστον από παιδιά, σπουδαστές και νεαρούς, και δικαιολογημένα ο Τσολάκης προτείνει την αθέτηση των στ. 2-4²⁹.

Με τους στ. 5-10 ο ανώνυμος συγγραφέας ή κάποιος άλλος προλογιστής, που «οικειοποιείται» το έργο, χωρίς όμως να το «αποκαθάρει» προσεκτικά, πάντα σύμφωνα με τα γραφόμενα στον πρόλογο, προειδοποιεί τον αναγνώστη του έργου του —που μπορεί να είναι και ο φίλος του στ. 10a— για τα εξής: α) ότι το περιεχόμενο της αφήγησης έχει έννοιαν και βάρος, που σημαίνει ότι πίσω από το προπέτασμα του παιδιόφραστου χαρακτηρα κρύβεται ένας άδηλος μεν, αλλά υψηλός στόχος, τον οποίο ο αναγνώστης καλείται να ανιχνεύσει και να αποκωδικοποιήσει· β) ότι, όταν διάφορα ξένα έθνη, που δεν τα κατονομάζει, συνάπτουν μ' αυτόν και τους ομοεθνείς του —προφανώς πρόκειται για τους «Χριστιανούς Ρωμαίους»— συνθήκες ψευδαγάπης, με απώτερο σκοπό τον αφανισμό τους, αυτός και οι ομοεθνείς του διασώζονται από τα δόλια σχέδια τους και υπερσχύουν, επειδή ακριβώς τηρούν τον όρκο τους και πιστεύουν στην απονομή δικαιοσύνης, αρχές που στηρίζει ο ίδιος ο Θεός ως δίκαιος κριτής³⁰.

Και για το χωρίο των στ. 5-10 ο Krumbacher είχε επισημάνει ότι «ὅσον δε εννοούμεν την διαβεβαίωσιν, ὅτι η διήγησις είναι παιδιόφραστος, τόσον ὀλίγον καταλαμβάνομεν και “την βαθείαν έννοιαν”, ἢν υποκρύπτει δῆθεν αὐτῆ κατά τον συγγραφέα, διότι το κέντρον της παραβολῆς κείται εν τη αιωνίᾳ εχθρότητι, ἣτις ἀρχει μεταξύ ανθρώπων και μεταξύ ζώων. [...] Ἡ σατιρικῆ τάσις εκδηλοῦται μόνον ἄπαξ εις τον χλευασμόν της ρωμαϊκῆς εκκλησίας και των Ἰουδαίων· εν στ. 385 εξ. καυχάται ο χοῖρος, ὅτι τα “φραγγοπαπαδούρια” μεταχειρίζονται τας τρίχας της χαιτίης του προς ραντισμόν του ηγιασμένου ὕδατος, εν δε στίχῳ 424 χλευάζει διά παροιμιώδους τινός εκφράσεως την κακοσμίαν των Εβραίων»³¹.

Πριν από οποιονδήποτε σχολιασμό είτε του χωρίου των στ. 5-10 είτε της σχετικής επισήμανσης του Krumbacher, πρέπει να θυμηθούμε όλα εκείνα τα

28. Επίσης, βλ. στ. 159, 166, 168, 246, 356, 414, 430, 436, 468, 675, 686, 711, 732, 747.

29. Ό.π., σ. 324.

30. Βλ. και Τσολάκης, ό.π., σσ. 320-321.

31. Βλ. Krumbacher, ό.π., σσ. 185-186.

χωρία του κειμένου, όπου γίνονται αναφορές σε ξένες ενθότητες ή θρησκευματα:

1. Στο στ. 285 ο λαγός χαρακτηρίζει την αλεπού:

αλλ' είσαι φεματάρισσα, κλέπτρια και τσιγάνα,

2. Ο χοίρος, αναφερόμενος στην ωφέλεια που παρέχει στους ανθρώπους, μεταξύ άλλων προσθέτει και τα εξής (στ. 384-388):

*Ακόμη και οι τρίχες μου χρειάν αποπληρούσιν
μεγάλην, αξιόλογον, εις Φράγκων εκκλησίαν·
και γαρ εις το αγίασμα τα φραγκοπαπαδούρια
μετά της τρίχας της εμής τους πάντας αγιάζουν
και την βορβοροκύλιαν ποσώς ουδέν θυμούνται.*

3. Το πρόβατο, φέγοντας τον χοίρο, ανάμεσα στα άλλα που του καταμαρτυρεί, τον παρομοιάζει και με Εβραίο (στ. 422-425):

*«Πολλά εμεγαλαύχησας, φλυαροκόπε χοίρε.
Φησίν ο επιχώριος λόγος και παροιμία:
Εβραίος όζει και βρωμεί και όλη του η θήκη·
ούτως και σύ, κακόδοντε, κοπροαναθρεμμένε*

4. Το πρόβατο, υπερηφανευόμενο για τις πολλαπλές χρήσεις του μαλλιού του από τον άνθρωπο, μεταξύ άλλων αναφέρει και τα εξής (στ. 493-496):

*Ποιούσιν πεύχια ψηλά και μεγαλοπλουμάτα
και ο σουλτάνος κάθεται και όλοι οι αμιράδες·
απλώς και πάσα γενεά, Ρωμαίοι τε και Φράγγοι
χρώνται τα εις κλινάρια και εις τα στρώματά τους.*

5. Ο γάιδαρος υπερηφανευόμενος για το σεξουαλικό του μόριο, αναφέρει ότι το «κεφάλι» του μορίου του ομοιάζει [...] φράγκικον σαρσαρόλιν, δηλ. με ένα είδος φράγκικου καπέλου (στ. 655).

6. Ο λύκος φέγοντας την αρκούδα, την αποκαλεί (στ. 846):

βρωμοφηκάρα, παίγνιον των μωροατσιγάνων.

7. Στους στ. 878-880 ο πάρδος υπερηφανεύεται ότι:

*Ακμήν και το δερμάτι μου έχουν το οι σουλτάνοι·
οι άρχοντες, οι ευγενείς, μεγάλοι αμιράδες,
έχουν αυτό καθίσματα αλλά και ακουμπιστήρια.*

Μια προσεκτική ανάγνωση των παραπάνω παραθεμάτων, πάντοτε όμως σε συνδυασμό και με τα συμφραζόμενά τους, οδηγεί στις εξής λογικές επισημάνσεις: α) Τα παραθέματα των αριθμών 1, 3 και 6 αποτελούν τμήματα φόγων, ενώ αυτά των αριθμών 2, 4, 5 και 7 αποτελούν τμήματα αυτοεπαίνων. β) Η αμέσως προηγούμενη επισήμανση μας υποχρεώνει να δεχτούμε ανεπιφύλακτα ότι ορισμένες εθνότητες ή θρησκευματα (Τσιγγάνοι και Εβραίοι), για τις οποίες

γίνεται λόγος στα παραθέματα των αριθμών 1, 3 και 6, αναφέρονται με σατιρική ή και υβριστική διάθεση. Αντίθετα, για άλλες εθνότητες (Άραβες ή Τούρκοι, Φράγγοι, Ρωμαίοι [= Ορθόδοξοι Βυζαντινοί, Έλληνες]), που μνημονεύονται στα παραθέματα των αριθμών 4 και 7, φαίνεται ότι ο ανώνυμος συγγραφέας τρέφει μάλλον θετικά αισθήματα. Τα παραθέματα των αριθμών 2 και 5 απαιτούν κάποια προσοχή. Όσον αφορά το παράθεμα του αριθμού 2, δεν πιστεύω ότι η αναφορά στην Καθολική Εκκλησία και στα φραγκοπαπαδούρια γίνεται οπωσδήποτε με σατιρική διάθεση, επειδή σε μια τέτοια περίπτωση η αναφορά αυτή θα έπρεπε λογικά να ήταν ενταγμένη μέσα σε φόγο και όχι σε αυτοέπαινο. Εξάλλου, αυτό φαίνεται και από τη συνέχεια του παραθέματος: Ο χοίρος συνεχίζοντας τον αυτοέπαινό του σχετικά με την ωφελιμότητα των τριχών του, αναφέρει και τα εξής (στ. 392-398):

*Ούτε ζωγράφος δύναται ποσώς να ιστορίσει,
εάν μη βάλει απ' εμού τρίχαν εις το κονδύλιν
και κάμνει άλλα υψηλά και δεύτερα και τρίτα
και όσα βούλεται ποιείν, όλα διά την τέχνην.
Και ιστορίζει θαυμαστούς ναούς εξηρημένους
και τας εικόνας τας σεπτάς τας σεβοπροσκυνούσιν
τα γένη των Χριστιανών εις άπαντα τον κόσμον*

Αν δεχτούμε ότι στο παράθεμα του αριθμού 2 υπάρχει σάτιρα εναντίον της Καθολικής Εκκλησίας, τότε θα πρέπει, σύμφωνα με τη συνέχεια του παραθέματος, να πιστέψουμε ότι η σάτιρα αυτή επεκτείνεται και εναντίον της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Συνεπώς, στο παράθεμα του αριθμού 2 απεικονίζεται απλά και μόνο μια πρακτική της εποχής εκείνης. Έτσι, και η επισήμανση του Krumbacher σχετικά με τη σάτιρα εναντίον της Καθολικής Εκκλησίας δεν φαίνεται να έχει πλέον ισχύ. Τέλος, για το παράθεμα του αριθμού 5 παρατηρώ τα εξής: Ο παραλληλισμός του «κεφαλιού» του σεξουαλικού μορίου του γαϊδάρου με φράγκικον σαρσαρόλιν δεν πιστεύω ότι διακωμωδεί μια φράγκικη συνήθεια· με αυτόν τον υπερβολικό τρόπο ο ανώνυμος συγγραφέας επιδιώκει να τονίσει είτε το μέγεθος είτε το σχήμα του «κεφαλιού» του μορίου του γαϊδάρου.

Απ' όσα έχω εκθέσει παραπάνω προκύπτει ότι οι μόνες εθνικές ή θρησκευτικές ομάδες τις οποίες αποκάλυπτα σατιρίζει ο ανώνυμος συγγραφέας, είναι οι Τσιγγάνοι και οι Εβραίοι. Όμως, οι ομάδες αυτές δεν διαδραματίζουν τόσο σοβαρό ρόλο στην ιστορική διαδρομή του Βυζαντίου, ώστε ο ανώνυμος συγγραφέας να εκφράζεται με τέτοιο τρόπο στους στ. 7-10.

Ακόμη, θέλω να παρατηρήσω ότι ο διδακτισμός, τον οποίο υπαινίσσονται οι στ. 7-10 και τον οποίο αποδέχεται ανεπιφύλακτα ο Τσολάκης, ότι «δηλαδή η διήγηση είναι διασχεδαστική, αλλά σύγχρονα και σοβαρού περιεχομένου, αφού μοναδική [...] πρόθεση του συγγραφέα είναι να καταστήσει με την αλληγορία

του προσεκτικούς τους Βυζαντινούς στις φιλίες τους»³², δεν επαληθεύεται, για δύο κυρίως λόγους: α) Αν κάτω από την αλληγορική αμφίεση λάνθανε σατιρική τάση εναντίον κάποιων «άσπονδων» φίλων του Βυζαντίου, λογικά θα περίμενε κανείς αυτοί να κατονομάζονται (είτε απερίφραστα είτε συγκεκαλυμμένα) στο κείμενο, όπως συμβαίνει με την περίπτωση των Τσιγγάνων και των Εβραίων, και όπως άλλωστε γίνεται στον *Πουολόγο*, όπου σατιρίζονται οι Φράγχοι, οι Βούλγαροι, οι Τάταροι, το Τάγμα των Σπιταλιωτών Ιπποτών της Ρόδου κ.ά., αλλά όχι οι Τούρκοι, και οι Σέρβοι³³. β) Αν ο διδακτισμός είναι τέτοιου είδους, τότε τα λεγόμενα στο επιλογικό μέρος του έργου, και ειδικότερα στους στ. 1025-1026 («Πόθεν να ζει ο βασιλεύς, πόθεν οι άρχοντές του, / εάν ου φάγει από σεν και από τους ετέρους;»), 1078-1079 («Ο βασιλεύς ου σώζεται εν τη πολλή δυνάμει / και γίγας ου σωθήσεται εν πλήθει της ισχύος») και 1080-1082 (Έκτοτε γουν και μέχρι νυν η γενομένη μάχη / εις πάντα τα τετράποδα μικρά τε και μεγάλα / έμεινεν και διέμεινεν εις πάντας τους αιώνας.), φαντάζουν τουλάχιστον ως παράλογα.

Τελειώνοντας τις παρατηρήσεις μου για τους στ. 1-10α, επισημαίνω για τον στ. 10α τα ακόλουθα: Η (λεκτική) αποστροφή με την κλητική *φίλε μου* προκαλεί εντύπωση και δημιουργεί ερωτηματικά στον αναγνώστη για τους εξής λόγους: Ενώ στον στ. 2 αναγράφεται ότι η *Διήγηση* προορίζεται για χρήση παιδιών, σπουδαστών και νεαρών, η κλητική προσφώνηση *φίλε μου* δημιουργεί την εντύπωση είτε ότι ο συγγραφέας απευθύνεται κατ' αποκλειστικότητα σε κάποιο οικείο του πρόσωπο, οπότε αναιρούνται εν μέρει τα γραφόμενά του στον στ. 2, είτε ότι αυτός είναι συνομήλικος με τα παιδιά, τους σπουδαστές και τους νεαρούς του στ. 3, κάτι που θα ήταν μάλλον δύσκολο. Φυσικά, η παρατήρηση αυτή δεν ισχύει για την αποστροφή του στ. 6, που εκφράζεται με την προστακτική β' ενικού *νόησε*, η οποία, όπως είναι γνωστό, πολλές φορές αντικαθιστά (για μετρικούς κυρίως λόγους) την προστακτική β' πληθυντικού.

Συμπέρασμα: Το ίδιο το περιεχόμενο της αφήγησης δεν επαληθεύει καμία από τις διατυπωμένες στον πρόλογο του έργου προγραμματικές δηλώσεις του ανώνυμου συγγραφέα: α) το έργο δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να αποτελεί εύνοστον αναγνωστικό εντρύφημα παιδιών, σπουδαστών και νεαρών, από το οποίο αυτοί θα αποκομίσουν κάποια ηθική ωφέλεια· β) το ίδιο το περιεχόμενο της αφήγησης αναιρεί τον ισχυρισμό του συγγραφέα ότι το έργο του έχει έννοια

32. Βλ. Τσολάκης, ό.π., σ. 324.

33. Βλ. *Πουολ.*, σσ. 107-110, και Γ. Μακρής, «Zum literarischen Genus des *Pulologos*», στο: Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi»* (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991) / *Origini della letteratura neograeca. Atti del secondo congresso internazionale «Neograeca Medii Aevi (Venezia, 7-10 Novembre 1991)* [Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, 14], τ. 1, Βενετία 1993, σ. 392-412, όπου μεταξύ άλλων αιτιολογείται με σοβαρά αποδεικτικά στοιχεία η απουσία σάτιρας εναντίον των Τούρκων και των Σέρβων (σ. 407).

και βάρος, και γ) σ' ολόκληρο το έργο δεν είναι ανιχνεύσιμη η παραμικρή σατιρική τάση εναντίον κάποιας από τις επίφοβες, τουλάχιστον, εθνικές ή θρησκευτικές ομάδες, οι οποίες είχαν αποπειραθεί να αφανίσουν τη βυζαντινή αυτοκρατορία ή τον ελληνορθόδοξο χαρακτήρα της.

Συνεπώς, ο πρόλογος των στ. 1-10α πρέπει να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη κάποιου αντιγραφέα, ο οποίος παρασυρμένος προφανώς από τον χρονικό προσδιορισμό (15 Σεπτεμβρίου 1364) έναρξης της δράσης της αφήγησης (στ. 11 κ.ε.), θέλησε να δώσει και κάποια ιστορική επίφαση στον α-ιστορικό μύθο του έργου. Πρόκειται δηλ. για έναν πρόλογο νόθο, ο οποίος, επειδή είναι κοινός στα χφφ P, C, V και L, πιστεύω ότι πρέπει να είχε παρεισφρήσει σε κάποιον από τους ενδεχόμενους υπαρχέτυπους του έργου, και μάλιστα πριν από τον χωρισμό της παράδοσης στις δύο ομάδες χειρογράφων. Το συμπέρασμα αυτό οδηγεί και στην πρόσθετη επισήμανση ότι ο τίτλος του έργου στο P (= *Παιδιόφραστος διήγησις* κτλ.) πιθανότατα προϋπήρχε στον υπαρχέτυπο (ή σε κάποιον από τους υπαρχέτυπους) του χειρογράφου αυτού.

3. Τα επεισόδια 11ο και 3ο (σύμφωνα με τον Πίνακα της Τσαβαρή)

Η Ι. Τσαβαρή στην εισαγωγή της κριτικής έκδοσης του *Πουολόγου*, βασιζόμενη σε μια επινοημένη από την ίδια τεχνική ορολογία, καταρτίζει έναν Πίνακα της δομής του *Πουολόγου*, ο οποίος, πέρα από τις όποιες αντιρρήσεις για τους χρησιμοποιούμενους τεχνικούς όρους, είναι αρκούτως κατατοπιστικός για τον αναγνώστη³⁴. Παρόμοιο Πίνακα καταρτίζει και για τη δομή της *Παιδ. διήγ.*, όμως αυτός δεν είναι απαλλαγμένος από λάθη, επειδή προφανώς η εκδότρια δεν διάβασε με τη δέουσα προσοχή το κείμενο του έργου αυτού³⁵.

Σύμφωνα με αυτόν τον δεύτερο πίνακα, η *Παιδ. διήγ.* απαρτίζεται από 16 επεισόδια. Εδώ, θα ασχοληθώ με την εξέταση δύο μόνον επεισοδίων, του 3ου (στ. 196-266) και του 11ου (στ. 659-807). Τα δύο αυτά επεισόδια είναι τα μόνα, σύμφωνα με τον Πίνακα της Τσαβαρή, όπου απαντά «μετάβαση» (στ. 260-262, 795) και «στροφή» (στ. 263-264, 796-806) «τριλογίας». Επίσης, στο 11ο επεισόδιο, πάντα σύμφωνα με τον ίδιο Πίνακα, δεν καταγράφεται «επίλογος» (αποχώρηση όνου).

Η παρουσία «τριλογίας» και η απουσία «επιλόγου» (αποχώρησης του όνου) στο 11ο επεισόδιο με οδήγησαν σε μια προσεκτικότερη ανάγνωση του επεισοδίου αυτού (πάντα σε συνδυασμό με τον Πίνακα της Τσαβαρή), από την οποία προέκυψαν κάποια στοιχεία, τα οποία θα παρουσιάσω, αφού προηγουμένως παρθέσω το τμήμα εκείνο του πίνακα που αφορά το 11ο επεισόδιο:

34. Βλ. *Πουολ.*, σσ. 173-179.

35. Βλ. *Πουολ.*, σσ. 125-129.

στ. 659-664	μετάβαση (άλογον → όνον)
» 665-739	στροφή
» 740	γύρισμα (γάϊδαρος → άλογον)
» 741-744	αντιστροφή
» 745-746	μετάβαση δευτερολογίας (άλογον → όνον + κάμηλον)
» 747-775	στροφή δευτερολογίας
» 776-780	γύρισμα δευτερολογίας (κάμηλος → ίππον)
» 781-794	αντιστροφή δευτερολογίας
» 795	μετάβαση τριτολογίας (άλογον → καμήλαν + γάδαρον)
» 796-806	στροφή τριτολογίας
» 807	επίλογος (αποχώρηση καμήλου) ³⁶ .

Το απόσπασμα των στ. 659-807 δεν απαρτίζει ένα επεισόδιο, το 11ο, όπως πιστεύει η Τσαβαρή, αλλά δύο. Το λάθος της πιστεύω ότι προέκυψε από το γεγονός ότι δεν αντιλήφθηκε δύο πράγματα: α) τον «επίλογο» (αποχώρηση όνου), που γίνεται στο στ. 779 (= ο όνος δε καταισχυνθείς εστάθηκεν μακρόθεν.), αλλά συμπεριλαμβάνεται στους στ. 776-780, οι οποίοι και αποτελούν τη «μετάβαση» (κάμηλος → ίππον) ενός νέου επεισοδίου, του 12ου· και β) τον ευθύ αφηγηματικό λόγο στις «στροφές» και «αντιστροφές», δηλ. λόγο σε β' ενικό (ή β' πληθυντικό) πρόσωπο, κάτι που δεν συμβαίνει ούτε στους στ. 747-775 (και ειδικότερα στους στ. 768-775, όπου γίνεται αναφορά στην κάμηλον, προκειμένου να προκληθεί έτσι η «μετάβασή» της στη φιλονικία), αλλά ούτε και στους στ. 796-806 (και ειδικότερα στους στ. 803-806, όπου η σχετική αναφορά στον γάδαρον έχει στόχο την πρόκληση για «μετάβαση» του λύκου στη φιλονικία)³⁷.

Σύμφωνα με όσα έχω εκθέσει παραπάνω, το σχετικό τμήμα του Πίνακα της Τσαβαρή (στ. 659-807, και ειδικότερα στ. 745 κ.ε.) πρέπει να αναμορφωθεί ως εξής:

στ. 745-746	μετάβαση δευτερολογίας (άλογον → όνον)
» 747-775	στροφή δευτερολογίας
12ο επεισόδιο	
στ. 776-780	μετάβαση (κάμηλος → ίππον) και (στ. 779) επίλογος (αποχώρηση όνου)
» 781-794	στροφή
» 795	γύρισμα (άλογον → καμήλα)
» 796-806	αντιστροφή
» 807	επίλογος (αποχώρηση καμήλου).

Ύστερα από την αναμόρφωση του 11ου επεισοδίου, μόνον το 3ο επεισόδιο

36. Βλ. Πουλολ., σ. 128.

37. Για ανάλογες περιπτώσεις, βλ. και στ. 175-178, 186-193, 255-255α, 324-325, 413-415, 432-434, 543-544, 598, 813-823, 838, 858, 899, όπου στον ευθύ αφηγηματικό λόγο είτε της «στροφής» είτε της «αντιστροφής» γίνεται λόγος και για ένα τρίτο ζώο (ή και για περισσότερα), που είτε έχει ήδη μιλήσει και έχει εξέλθει του συνεδρίου είτε προκαλείται, με την αναφορά σ' αυτό, να «μεταβεί» στη φιλονικία.

(στ. 196-266) «εμφανίζεται» να έχει τριτολογία. Είναι, όμως έτσι, ή βρισκόμαστε και εδώ μπροστά σε μία περίπτωση παρόμοια με εκείνη του 11ου επεισοδίου; Για να γίνει αντιληπτό το πρόβλημα που υπάρχει στο 3ο επεισόδιο κρίνεται απαραίτητη η παράθεσή του:

Ακούσασα η αλωπού τας ύβριτας του σκύλου
 εν ταπεινώ τῷ σχήματι εισήλθεν εἰς τὸ μέσον
 και πονηρά και τροπικά εφθέγγετο τοιαύτα:
 «Τι εἶναι, σκύλε, τό λαλείς, τι ἐν τό τσαμπουνίζεις;
 200 Σκύλον σε λέγουν ὄνομα, ἀληθῶς σκύλος εἶσαι·
 και γαρ κατὰ τὸ ὄνομα ἔχεις τὴν πολιτείαν».

Και ταῦτα μεν ὡς ἤκουσεν τῆς αλωπούς λεγούσης,
 προσμεϊδιάσας ὑστερον τοὺς λόγους τούτους λέγει:
 «Ἐξέβης ἡ κυρ' αλωπού να μας φιλοσοφήσεις;
 205 Πού ἔμαθες τα γράμματα, πού ἔμαθες τὴν τέχνην,
 γραμματικὴν, ρητορικὴν, οὕτως να συντυχαίνεις;
 Ἀπάνω εἰς τὴν δύναμιν και φόβον βασιλέως
 και των λοιπῶν τὴν εντροπήν πολλά μου συντυχαίνεις.
 210 Λέγω ν' ἀφήσω τα πολλά, να παραβλέψω πάντας,
 να σύρω τὸ δερμάτιν σου, να χάψω τὴν ουράν σου
 και να τὸ δώσω τὸν γναφέα, τὸν δερματογουνάρην,
 να σε δαμάσει ἡ ἀσβεστος και να σε κάψει ἡ στύψις,
 να εξεχάσεις τὴν πολλήν, φηλήν φιλοσοφίαν».

Στραφείσα δε ἡ αλουπού τὸν σκύλον ταῦτα λέγει:
 215 «Πολλά πολλά υπεραίρεσαι, σκύλε μαγαρισμένη,
 πολλά καυχάσαι, φλυαρέ, σαλιαρομυξιάρη.
 Καυχάσαι ὅτι κυνηγᾶς λαγούς και ἄλλα ζῶα,
 πέρδικας και χηνάρια και ἄλλα τῶν ορνέων
 και αγαπούσιν σε πολλά³⁸ και ομαλιζουσίν σε.
 220 Ἀλλ' ὅταν σ' εὔρουν εἰς μικρὸν πταίσιμον εἰς τὸ σπίτι
 και κλέψεις τίποτε να φας ἢ τίποτε να εγγίσεις,
 ραβδέας ἀποπατητᾶς μεγάλας σε φορτώνουν.
 Εἰ δε πολλάκις, μιαρέ, συμβεῖ να φωριάσεις,
 225 εἰς σπῖτιν ἄλλον ου χωρεῖς ουδ' εἰς αὐλήν ἐμπαίνεις,
 ουδέ καλὸν λόγον ακούς ουδέ ἐπωνυμίαν,
 ἀλλ' ὅπου πας, ὅπου σταθεῖς, ἄλλον ουδέν ακούεις
 εἰ μη τῷ³⁹ "ὄλοι δότε τον, ὄλοι λιθάζετε τον,
 διότι μαγαρίζει μας ὁ σκύλος ὁ φωριάρης"
 230 και χροῦν σε ἄλλοι ἀπ' ἐδῶ και ἄλλοι ἀπ' ἐκεῖθεν
 και τυμπανίζουν σε καλά, ἔως οὐ να φοφήσεις,
 και δένουν σε με τὸ σκοινίν ὡς καταδικασμένον
 και σύρνουν σ' ἐκ τὸν σφόνδυλον, υπάν σε εἰς κοπρίαν·
 οἱ μεν λιθοβολοῦσι σε, οἱ δε ραβδοκοποῦν σε,
 σκοτώνουν και ἀφήνουν σε, και τρώγουν σε τα ὄρνεα.

38. Η αποκατάσταση του ἀ' ημιστ. δική μου. Βλ. ἐδῶ, σ. 77.

39. Η αποκατάσταση σε τὸ ἀπὸ τὰ δική μου. Βλ. ἐδῶ, σ. 77

- 235 Ταῦτα εἰσὶν τα ἀγαθὰ καὶ τα καλὰ τὰ ἔχεις
καὶ υπεραΐρεσαι πολλὰ, καυχᾶσαι τα μεγάλα». *Ο κύων δ' εντραπείς μικρὸν τῆς ἀλωπούς τας ὕβρεις, παράμερα ἐστάθηκεν πικροχολιασμένος καὶ λόγους ἀπεφθέγγατο καὶ ῥήματα τοιαῦτα:*
- 240 «Ἀλωπού τρυπολόγισσα καὶ βουνοαναθρεμμένη, οὔποτε ἥλιον θεωρεῖς οὔτε ἡμέραν βλέπεις,
- 241a ἀλλὰ τὴν ὅλην σου ζωὴν ἔχεις τὴν εἰς τὴν τρύπαν, εἰς βάθη σκοτεινότητα, εἰς χάσματα ορέων. *Ἐπεθυμείς καὶ τὸ νερόν δι' ὅλης τῆς ἡμέρας, τότε τὴν νύκταν να εβγείς καμένη ἀπὸ τὴν δίψαν,*
- 245 *να εὔρεις πούπετα νερόν καὶ να τὸ ἀποφρῦξεις καὶ να πρηστείς, να ἀγκωθεῖς, να συχνοπικνοχλάνεις. Καὶ εἴτι φας καὶ εἴτι πιεῖς καὶ ὅσα κὰν κοιμάσαι, οὐδὲν σε λείπει πῶποτε ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος. Ἐγὼ δε ἀνατρέφομαι μέσα εἰς τοὺς ἀνθρώπους,*
- 250 *εἰς οἴκους τοὺς βασιλικούς καὶ εἰς αὐλὰς ρηγάδων καὶ εἰς ἀρχόντων κυνηγῶν, μεγάλων καβαλάρων. Ταγίζου με χλωρά, πνικτὰ καὶ σφημένα κρέη, κρατοῦν καὶ ομαλίζου με καὶ βαγιλίγουσί με· καὶ βάνου με τραχηλικὸν χαντρατοκουδουνάτον*
- 255 *καὶ κυνηγῶ ἐλάφια, λαγούδια καὶ χοιρίδια,*
- 255a *αγρίμια, αἰγίδια καὶ ὅσα τα τοιαῦτα. Ἀκόμη καὶ τα δυνατὰ τα ζῶα τα μεγάλα, ἀπερ ου δύναμαι κρατεῖν ἀλλ' οὐδέ καταβάλλειν, με τας φωνάς μου ἐξυσπῶ καὶ τρέχουσιν καὶ φεύγου καὶ πάλιν τα περδίκια καὶ ἔτερα πουλιά»⁴⁰.*
- 260 *Ὡς ἤκουσεν ἡ ἀλωπού τοιαῦτα φθεγγομένου πάλιν τοῦ σκύλου λέγοντος καὶ υπερφυσιούντος, ἔφησεν πάλιν καὶ αὐτὴ καὶ πρὸς τὸν σκύλον λέγει:*
«Ἀρκεῖ σε, σκύλε μιὰρέ, φλύαρε, φεματάρη, αἰσχύνθητι, εντραπήτη, ἄφες να εἶπει καὶ ἄλλος».
- 265 *Τότε λοιπὸν ἐξέβηκεν ὁ σκύλος ἐκ τὴν μέσην καὶ ἡ ἀλώπηξ ἔστεκεν μέσον τοῦ συνεδρίου.*

Οἱ στ. 215-236 ἀπαρτίζουν τὴ «στροφή δευτερολογίας» τοῦ 3ου ἐπεισοδίου, σύμφωνα με τὸν Πίνακα τῆς Τσαβαρή⁴¹, ὅπου ἡ ἀλωπού, ἀνάμεσα στους φόγους που ἐκστομίζει ἐναντίον τοῦ σκύλου, τοῦ καταμαρτυρεῖ καὶ τὸ ὅτι αὐτὸς καυχιέται πως κυνηγᾷ λαγούς καὶ ἄλλα ζῶα, πέρδικες, χηνάρια καὶ ἄλλα πουλιά καὶ πως οἱ ἄνθρωποι τὸν ἀγαποῦν πολὺ καὶ τὸν κανακεύουν (στ. 217-219). Ὅμως, στὸν ἀναγνώστη οἱ κατηγορίες αὐτές τῆς ἀλεπούς ἐναντίον τοῦ σκύλου φαντάζουν παράλογες, ἐπειδὴ ὁ τελευταῖος, ὡς ἐκείνη τὴ στιγμὴ, δὲν ἔχει καυχηθεῖ γιὰ κάτι τέτοιο. Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς συνέχειας τοῦ ἐπεισοδίου αὐτοῦ δια-

40. ΓΙΑ τὴν ἀνάγκη μετᾶθεσης τοῦ στίχου αὐτοῦ, βλ. ἐδῶ, σσ. 77-78.

41. Βλ. Πουλόλ., σ. 126.

πιστώνει κανείς ότι ο σκύλος όντως καυχείται για όσα του καταμαρτυρεί η αλεπού, αλλά αυτό συμβαίνει, ύστερα από πάροδο αρκετών στίχων, στους στ. 249-259. Πρέπει να σημειώσω επίσης ότι σε κανένα από τα υπόλοιπα επεισόδια του έργου δεν παρατηρείται το φαινόμενο ένα ζώο (είτε σε «στροφή» είτε σε «αντιστροφή») να φέγει τον αντίπαλό του στον διάλογο («*contrasto*») για καυχησιές που ο αντίπαλός του δεν έχει ακόμη διατυπώσει. Το γεγονός αυτό δημιουργεί την αίσθηση ότι στο συγκεκριμένο επεισόδιο υπάρχει διαταραχή της σειράς κάποιων ενοτήτων στίχων. Διαφορετικά, θα πρέπει να δεχτούμε ότι ο ανώνυμος συγγραφέας προκαταλαμβάνει τον αναγνώστη του για πράγματα που ο τελευταίος θα τα πληροφορηθεί ύστερα από αναγνωστική παρέλευση τριάντα στίχων.

Παρά τις οποιοσδήποτε ενδεχόμενες επιφυλάξεις για την ορθότητα της άποψης που διατύπωσα μόλις παραπάνω, προχωρώ σε αποκατάσταση της σειράς, που νομίζω πως έχει διαταραχθεί στο επεισόδιο αυτό:

στ. 196-198	μετάβαση (αλωπού → σκύλον)
» 199-201	στροφή
» 202-203	γύρισμα (σκύλος → αλωπούν)
» 204-213 και 240-259	αντιστροφή
» 214 ή 260-262	μετάβαση δευτερολογίας (αλωπού → σκύλον)
» 215-236 και 263-264	στροφή δευτερολογίας
» 265-266	επίλογος (αποχώρηση σκύλου)

Με την παραπάνω αποκατάσταση είναι αυτονόητο ότι οι στ. 237-239⁴² και 260-262⁴³ πρέπει να εξοβελιστούν.

4. Ο επίλογος

Ο νόθος πρόλογος (στ. 1-10a) εμβάλλει στη σκέψη ότι ανάλογο φαινόμενο εμφανίζεται και στο επιλογικό τμήμα του έργου. Αν ναι, τότε σε ποιο σημείο τελειώνει το κείμενο της *Παιδ. διήγ.*;

Το τέλος της φιλονικίας των ζώων συμπίπτει με το τέλος του 17ου επεισοδίου και δηλώνεται με την αποχώρηση της μαϊμούς από τη σκηνή (στ. 976-978). Από το σημείο αυτό και εξής διαδραματίζονται τα εξής (στ. 979-1082):

42. Το «γύρισμα δευτερολογίας» των στίχων αυτών δημιουργεί ερωτηματικά γνησιότητας, γιατί πώς είναι δυνατόν να δεχτούμε, σύμφωνα με τα δεδομένα του ίδιου του κειμένου, ότι, ενώ στους στ. 237-8 δηλώνεται ότι ο σκύλος αποχωρεί (*Ο κύων δ' εντραπείς μικρόν της αλωπούς της ύβρεις, / παράμερα εστάθηκν πικροχολιασμένος*), στο στ. 239 (*και λόγους απεφθέξατο και ρήματα τοιαύτα*;) αυτός εμφανίζεται να επιστρέφει στη σκηνή, προκειμένου να απευθύνει στην αλεπού «αντιστροφή δευτερολογίας» (στ. 240 κ.ε.);

43. Επειδή ο β' τύπος μετάβασης δευτερολογίας (στ. 260-262) μου φαίνεται ύποπτος εξαιτίας της συνύπαρξης των μετοχών *φθεγγομένου - λέγοντας*, και των ρημάτων *έφησεν - λέγει*, προτείνω την υιοθέτηση του α' τύπου (= στ. 214).

- 980 Ο βασιλεύς δ' απόμεινεν λέων μεμονωμένος
και προς το πλήθος έφησεν, τοιούτους λόγους είπεν:
«Αρχούσιν τα λεγόμενα τά είπασιν οι πάντες
και ύβρεις και ονειδισμοί, επαίνοι τε και φόγοι,
αι καυχησίαι αι πολλάι και αι αντιλογίαι.
Ορίζω δε από του νυν, λέγω και αποφαίνω
985 η καθαρά και άδολος αγάπη και φιλία,
οπού εσυνεστήσαμεν μεθ' όρκου και αγάπης,
ορίζω δε από του νυν να έν καταλυμένη,
να στέκει μάχη δυνατή, καθάπερ και το πρώτον,
και πάντα τα τετράποδα, τα αιμοβόρα ζώα
990 να τρώγουσιν τα καθαρά, ώσπερ ήτον και πάντα,
όποιον και καταπονεί και έναι εθισμένον».
Τότε να είδες οδυρμούς και δάκρυα μεγάλα
και όχλησιν και ταραχήν, τήν έποικαν τα ζώα,
να είδες και πηδήματα και δρόμια εκείσε.
995 Οπού εκαταπόνεσεν εδίωκεν τον άλλον,
έφθαναν και εδαγκώναν τα και ετινάσσασιν τα,
οι μεν από τον σφόνδυλον, οι δε από την ράχιν
και από τα εμίκωλα και από την κοιλίαν,
έτεροι δε ως έφθαναν και όποθεν επιάναν
1000 και ήκουσες και τους κλαυθμούς και την μεγάλην θλίψιν
και του πολέμου ταραχήν και την πολλήν την βίαν,
την είχαν τα τετράποδα να τρώγει έν το άλλον.
Αμή να διηγήσωμαι τον πόλεμον εκείνον
και κατά μέρος να ειπώ οποιόν έσχε τέλος,
1005 την βίαν και την ταραχήν την τότε γενομένην.
Πρώτον ευθύς ο βασιλεύς επήδησεν ο λέων
και την βουβάλαν έδωκεν, κι επήρε την κι εκάτσειν.
Ιδών ο βους εκάκισεν απάνω εις τον λέον
και σφόδρα εμουγκάνισεν, εβόησεν μεγάλως:
1010 «Βλέπετε τον πανάπιστον, τον ορκοκαταλύτην,
αλλά και τον επίορκον και αρχηγόν της μάχης.
Ούτος ουκ έναι βασιλεύς, ουδέ αυθέντης έναι,
επί την μάχην συνιστά και καταλεί αγάπην.
Και αν ήτον ούτος βασιλεύς, καθώς και τσαμπουνίζει,
1015 να όρισεν να στέκετον πάντοτε η αγάπη.
Επί ουν ένι μαχοποιός και ορκοκαταλύτης,
οι πάντες ας τον δώσομεν, μικροί τε και μεγάλοι,
και ας τον αποκτείνομεν ως ορκοπαραβάτην».
Και απεφύσησεν ο βους πρώτον και εκατέβη
1020 και σείει το κεφάλιν του, χρούει τον κερατά
και όλον του το κέρατον ευθύς εκάτσειν μέσα
εις την κοιλίαν του λέοντος και εξεντέρισεν τον.
Ιδών ο πάρδος λέοντος τον θάνατον αυτίκα,
μεγάλως ελυπήθηκεν και προς τον βουν ελάλει:
1025 «Πόθεν να ζει ο βασιλεύς, πόθεν οι άρχοντές του,

- εάν ου φάγει από σεν και από τους ετέρους;». Και ήπλωσεν τον πόδαν του απάνω εις το βόδιν· και το ιδείν ο βούβαλος εσέβη εις την μέσση, κλότσον τον κλότσον έκρουεν τον πάρδον με τους πόδας, 1030 αλλά και με τα κέρατα και σόσπαστον τον κάμνει· και με την βίαν την πολλήν και την ανάγκη εκείνην μικράν φωνήν ελάλησε ο πάρδος από χάμω: «Πού 'στε, συντρόφοι αδελφοί, ωμόβορα θηρία και στέκεστε και βλέπετε και δεν μας βοηθείτε;».
- 1035 Ευθύς ο λεοντόπαρδος, ευθύς και η αρκούδα, ο λύκος, η αλώπεκα, ο σκύλος και ο κάτης, όλοι εκεί εδράμασιν εις βοθηϊάν⁴⁴ του πάρδου· τα έτερα ωμόβορα, τετράποδα θηρία
- 1040 εις μίαν ώραν και φωνήν εσυνάχθησαν άμα εις μάχην και εις πόλεμον των καθαρών των ζώων. Ως πάντα ταύτα είδασιν τα καθαρά τα ζώα, ορίσασιν τον γάδαρον να δώσει το σαλίγγι, η κάμηλος δε να βαστά ζυγήν ανακαράδες και να τους παιζει ο ποντικός να συναχθούσιν όλοι, 1045 ο χοίρος και η έλαφος, η αίγα, το αγρίμιμ⁴⁵, το πρόβατον και ο λαγός και τα όμοια τούτων, το άλογον δε ως γοργόν ν' ανεβοκατεβαίνει και ν' ανδρειώνει δυνατά όλην του την μερέαν. Εδράμασιν δε και αυτά απάνω εις εκείνους 1050 και συγκροτούσιν πόλεμον και θαυμαστόν και μέγαν. Εσέβη λεοντόπαρδος τον έλαφον να δώσει και παλαμέα κρούει τον, διχοτομεί τον μέσον. Χύνεται χοίρος απεκεί αφύς και κατεβαίνει, κρούει τον λεοντόπαρδον και εξεκοιλιασέν τον.
- 1055 Ευθύς δε εχαμόδραμεν η άρκος προς τον χοίρον, αυτός γυρίζει δε γοργόν και σφάζει και την άρκον, εσκότωσεν δε και αυτήν μετά λεοντοπάρδου. Ο σκύλος δε, ως έστεκεν βλέπων τα γεγονότα, εβάβισεν από μακρά, εξύσπασεν τον χοίρον, 1060 ανεβοκατέβαινε «βλέπετε και σκοπείτε την καχομήχανον αυτήν την μεγαλομαστόραν, την αλεπούν την άπιστον το πώς καταμιτώνει και δείχνει αγάπην δολεράν και εις τα δύο μέρη. Τι στέκετε; Τι βλέπετε; Αμή αγωνιστείτε.
- 1065 Μη δειλιάσετε λοιπόν, αλλά ανδρειωθείτε». Ευθύς ο χοίρος έδραμεν, επήδησεν η αίγα, το πρόβατον, ο λαγώς, κριός τε και ο τράγος, εσάλπιγγεν ο γάδαρος, η κάμηλος ορχάται,

44. Ο γλωσσικός βιασμός μπορεί να αποφευχθεί με αθέτηση του ευφωνικού ν και συνίζηση πάνω στην τομή. Βλ. εδώ, σ. 78.

45. Έστιξα μετά το αίγα.

- 1070 κρούει τα ταβλαμπάσια ο ποντικός απάνω,
το άλογον δε ως γοργόν ανεβοκατεβαίνει,
ποιούσιν ταραχήν πολλήν και όχλησιν μεγάλην.
Κόπτει ο λύκος το βουνίν, η αλωπού το δάσος,
ο κάτης δε ανέβηκεν εις το δενδρόν επάνω,
η μαϊμού απέμεινε απέσω εις την τρύπαν.
- 1075 Ηλίου βασιλεύοντος ο πόλεμος επαύθη
και η σκοτία της νυκτός διέσωσεν και τούτους.
Τότ' επληρώθη το ρηθέν διά του υμνογράφου:
«Ο βασιλεύς ου σώζεται εν τη πολλή δυνάμει
και γίγας ου σωθήσεται εν πλήθει της ισχύος».
- 1080 Έχτοτε γουν και μέχρι νυν η γενομένη μάχη
εις πάντα τα τετράποδα, μικρά τε και μεγάλα,
έμεινε και διέμεινε εις πάντας τους αιώνας.

Προσεκτική ανάγνωση των στ. 979-1082 οδηγεί στις εξής διαπιστώσεις:

1. Η λύση της συνέλευσης των ζώων προκαλείται με την απόφαση και διαταγή του βασιλιά λέοντος για κατάλυση της προσωρινής αγάπης και φιλίας και επαναφορά στην προ της συνελεύσεως κρατούσα τάξη πραγμάτων, δηλ. να στέχει μάχη δυνατή και τα αιμοβόρα ζώα να κατασπαράζουν τα καθαρά, όπως ακριβώς συνέβαινε ανέκαθεν (στ. 984-991).

2. Η απόφαση και διαταγή του βασιλιά εκτελείται αμέσως, και μάλιστα με τον τρόπο που αυτός ορίζει, δηλ. με το κατασπάραγμα των καθαρών ζώων από τα αιμοβόρα (στ. 992-1002). Μόνον κάτω από μια τέτοια προοπτική είναι δυνατόν να γίνουν αποδεκτά τα δρώμενα: οι οδυρμοί και τα δάκρυα (στ. 992), τα δρόμια (στ. 994), τα καταπονήματα (στ. 995), τα δαγκώματα και τα τινάγματα από τον σφόνδυλον και την ράχιν (στ. 996-997), οι κλαθμοί και η μεγάλη θλίψις (στ. 1000) και το φάγωμα του ενός ζώου από το άλλο (στ. 1002), αλλά και να επαληθευθούν οι τρεις καταληκτικοί στίχοι, ότι δηλ. η γενομένη μάχη / [...] έμεινε και διέμεινε εις πάντας τους αιώνας.

3. Η λεπτομερής αφήγηση της μάχης (στ. 1003-1079) δημιουργεί στον αναγνώστη κάποιες ανυπέρβλητες δυσκολίες:

α) Πέρα από το γεγονός ότι στο τμήμα αυτό της αφήγησης εμφανίζονται να ομονοούν και να αλληλοβοηθούνται ζώα που μόλις πριν λίγο είχαν ανταλλάξει βαρύτατες ύβρεις και λοιδορίες (βους και βουβάλιν, πάρδος και λεοντόπαρδος, έλαφος και χοίρος κ.ά.), συμβαίνουν και κάποια περιέργα ή παράλογα πράγματα. Ειδικότερα, ενώ στους στ. 1006-1007 δημιουργείται η εντύπωση ότι ο λέων σκοτώνει την βουβάλα (= έδωκεν, κι επήρε την κι εκάτσεν· πρβ. και στ. 1019-1022), λίγο παρακάτω (στ. 1028-1030) ο βούβαλος⁴⁶ εμφανίζεται να

46. Η εναλλαγή του γένους: η βουβάλα - ο βούβαλος δεν σημαίνει σε καμιά περίπτωση ότι εδώ πρόκειται για δύο ζώα του ίδιου είδους, αλλά διαφορετικού φύλλου. Αυτό συνάγεται και από τους στ. 546, 569, 582 (= ο βούβαλος) και στ. 575, 611 (η βουβάλα) της φιλονικίας βοός-βουβάλου. Για

σκοτώνει τον πάρδον. Όμως, όσον αφορά τον πάρδον, η εξέλιξη αυτή έρχεται σε αντίφαση με τα πραγματικά δεδομένα, όπως αυτά περιγράφονται στους στ. 869-877. Επίσης, ενώ με τους στ. 1029-1030 πληροφορούμαστε το ξεκοίλιασμα και τον θάνατο του πάρδου, αμέσως παρακάτω (στ. 1031-1037) αυτός εμφανίζεται όχι μόνο ζωντανός, αλλά και να απευθύνει προς τα λοιπά αιμοβόρα ζώα έκκληση για βοήθεια, στην οποία αυτά ανταποκρίνονται. Επίσης, ενώ με τον στ. 1036 πληροφορούμαστε ότι ο σκύλος και η αλεπού ανήκουν στο ίδιο στρατόπεδο, στους στ. 1060-1063 αυτός την καταγγέλλει ως διπρόσωπη, δόλια και καταδότηρια, κάτι όμως που δεν φαίνεται να συμβαίνει κατά τη διεξαγωγή της μάχης. Ακόμη, στους στ. 1041-1044 ο ποντικός εμφανίζεται να ανήκει στα καθαρά ζώα, ενώ στους στ. 33-35 τον είδαμε να συγκαταλέγεται στα αιμοβόρα, και μάλιστα να αποστέλλεται ως πρέσβης τους στα καθαρά. Τέλος, δεν μας παρέχεται καμιά πληροφορία για την τύχη του *συχάθεδρου* του βασιλιά *λέοντος*, δηλ. του ελέφαντα.

β) Κατά τη διεξαγωγή της μάχης συμβαίνουν πράγματα που ανατρέπουν τους νόμους της φύσης. Συγκεκριμένα, το βόδι σκοτώνει τον βασιλιά των ζώων, το λιοντάρι, το (νεκρό) βουβάλι τον πάρδο, ο χοίρος (που δεν πληροφορούμαστε αν πρόκειται για τον οικόσιτο ή τον αγριόχοιρο) τον λεοντόπαρδο. Μια τέτοια έκβαση της μάχης μπορεί βέβαια να επιβεβαιώνει τους στ. 7-10 του νόθου, όπως πιστεύω, προλόγου, όμως ανατρέπει (ή αναιρεί) όχι μόνο τους στ. 992-1002, όπου γίνεται μια συνοπτική μεν αλλά γεμάτη δραματικότητα περιγραφή της μάχης, αλλά και τους καταληκτικούς στ. 1080-1082, σύμφωνα με τους οποίους η *γενομένη μάχη / εις πάντα τα τετράποδα, μικρά τε και μεγάλα, / έμεινεν και διέμεινεν εις πάντας τους αιώνας*. Αν, πάλι, δεχτούμε ότι δεν υπάρχει ζήτημα ασυμφωνίας ανάμεσα στους στ. 1003-1079 και στους καταληκτικούς στ. 1080-1082 και, συνεπώς, ζήτημα ανατροπής των τελευταίων, τότε καταλήγουμε στο όχι λογικό πόρισμα ότι η έκβαση της μάχης αποτελεί πλέον την κρατούσα κατάσταση στο ζωικό βασίλειο.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το επιλογικό τμήμα των στ. 1003-1079 πρέπει να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, που εντάχθηκε στο κείμενο ίσως ταυτόχρονα με τους προλογικούς στ. 1-10a και αποσκοπούσε σε επαλήθευση των προγραμματικών δηλώσεων/στόχων που εκτίθενται στους στ. 1-10a. Με άλλα λόγια, τόσο ο πρόλογος (στ. 1-10a) όσο και το επιλογικό τμήμα των στ. 1003-1079 προέρχονται μάλλον από τον αντιγραφέα κάποιου υπαρχέτυπου που ήταν κοινός για τις δύο ομάδες της χειρόγραφης παράδοσης του έργου.

Εκτός από τις παραπάνω διαπιστώσεις, κάποια άλλα επιμέρους στοιχεία ενισχύουν την άποψη ότι οι στ. 1003-1079 είναι νόθοι:

ανάλογη περίπτωση, βλ. στ. 414, 419, 435, 452, 463, 529, 540, 545 κ.ά.

1. Οι στ. 1003-1005 όχι μόνον αποτελούν πλεοναστική επανάληψη των στ. 1000-1002, αλλά και δεν παρατίθενται με λογική σειρά, που, κατά την άποψή μου, θα έπρεπε να ήταν η εξής: 1003, 1005, 1004.

2. Η τριπλή παρουσία του συνδετικού και στο στ. 1050, και ιδιαίτερα του δεύτερου από αυτά, αποτελεί πρωτοφανές φαινόμενο για ολόκληρο το κείμενο του έργου.

3. Ο στ. 1057 αποτελεί περιττή επανάληψη των στ. 1054 και 1056.

4. Στον στ. 1060 δεν υπάρχει λεκτικό ρήμα ή μετοχή που να συνδέει τον ευθύ λόγο του σκύλου με το ρήμα ανεβοκατέβαινε.

5. Στον στ. 1028 ο τύπος του έναρθου απαρέμφατου το ιδείν αποτελεί ένα «άπαξ λεγόμενον» σ' ολόκληρο το κείμενο του έργου⁴⁷.

5. Προτάσεις αποκατάστασης και διόρθωσης

1. Η αλεπού λαιδορεί τον σκύλο πως αυτός καυχιέται ότι (στ. 219):

και αγαπούν σε και πολλά και ομαλίζουσίν σε.

Η παρουσία του και δίπλα στο επίρρημα πολλά ξαφνιάζει, γι' αυτό και προτείνω την εξής αποκατάσταση, σύμφωνα με τον L:

και αγαπούσιν σε πολλά και ομαλίζουσίν σε.

Η αποκατάσταση αυτή υποστηρίζεται και από τον στ. 755 (και αγαπούσι με πολλά υπέρ τα ζώα πάντα).

2. Η αλεπού, ανάμεσα στους φόγους που εκστομίζει εναντίον του σκύλου, του καταμαρτυρεί και ότι (στ. 226-8):

*αλλ' όπου πας, όπου σταθείς, άλλον ουδέν ακούεις
ει μη τα "όλοι δότε τον, όλοι λιθάζετε τον,
διότι μαγαρίζει μας ο σκύλος ο ψωριάρης"*

Προτείνω αποκατάσταση του τα του στ. 227 σε το, το οποίο είναι σύμφωνο όχι μόνο προς τον P, αλλά και προς το άλλον ουδέν του στ. 226.

3. Ο σκύλος καυχιέται ότι (στ. 255-259):

*και κυνηγώ ελάφια, λαγούδια και χοιρίδια,
αγρίμια, αιγίδια και όσα τα τοιαύτα.
Ακόμη και τα δυνατά τα ζώα τα μεγάλα,
άπερ ου δύναμαι κρατείν αλλ' ουδέ καταβάλλειν,
με τας φωνάς μου εξυσπώ και τρέχουσιν και φεύγουν
και πάλιν τα περδίκια και έτερα πουλία».*

Επειδή ο στ. 259 μου δημιουργεί την εντύπωση ότι δεν συνάπτεται οργα-

47. Διαφορετική πρέπει να είναι η περίπτωση του στ. 539: *ουκ εξόν μοι του λέγειν*, αντί του οποίου ο P παραδίδει: *ά [γρ. άς] ουκ εξόν μοι λέγειν*, το οποίο αποτελεί παραλλαγή της φράσης *ουκ έξεστί μοι λέγειν* (στ. 610).

νικά προς τους στ. 257-258, προτείνω μετάθεσή του πριν από τον στ. 257. Η μετάθεση αυτή υποστηρίζεται και από την απάντηση της αλεπούς στις καυχησιολογίες του σκύλου (στ. 217-218):

*Καυχάσαι ότι κυνηγάς λαγούς και άλλα ζώα,
πέρδικας και χηνάρια και άλλα των ορνέων*

4. Ο λαγός κατηγορεί την αλεπού ότι (στ. 277-279):

*Πολλάκις με φιλεύεσαι και παίζεις μετά μένα,
εγώ θαρρώ ως άκακον, μη έχων πονηρίαν,
μέσα εις την αγάπην μας κατεμπιστεύομαί σε*

Στον στ. 278 το διαφορετικό γένος του επιθ. *άκακον* και της μετοχής *έχων* ενοχλεί. Μολονότι ο L παρέχει γραφή *άκακος*, προτείνω να διατηρηθεί το ουδέτερο γένος, σύμφωνα με τα υπόλοιπα χειρόγραφα, και να γράψουμε *έχον*.

5. Στ. 383:

χωρίς εμού ουδεμίαν έχουσιν μυρωδιάν

Επειδή ο τόνος στην έβδομη συλλαβή καθιστά το *α'* ημιστίχιο άμετρο, προτείνω να γράψουμε *ουδεμιάν*. Πρβ. στ. 1037 του νόθου επιλόγου: *όλοι εκεί εδράμασιν εις βοθηίαν του άρδου*, όπου, προκειμένου να αποφευχθεί τονισμός στην 11η συλλαβή του στίχου (= *βοθήειαν*), γίνεται χρήση παρατονισμένου τύπου της λέξης (= *βοθηίαν*). Ωστόσο, με εξοβελισμό του ευφωνικού -ν του ρήματος και συνίζηση πάνω στην τομή ο στίχος ομαλοποιείται.

6. Ο χοίρος φέγει το ελάφιν και τον λαγόν ότι (στ. 410-2):

*Συ δε, ελάφιν και λαγέ, τι φήφος έν δικός σας;
Μίαν φωνήν ή λαλιά ν' ακούσετε πολλάκις,
ο ήλιος ου βλέπει σας αλλ' ουδέ η σελήνη.*

Ο ενικός αριθμός της προσωπικής αντωνυμίας *συ* είναι ασύμφωνος με τον πληθυντικό τόσο της κτητικής αντωνυμίας *δικός σας* του ίδιου στίχου όσο και του ρήματος *ν' ακούσετε* και της προσ. αντων. *σας* των δύο επόμενων στίχων. Γι' αυτό προτείνω να διορθωθεί σε *Σεις*. Εξάλλου, ο L παρέχει την, μάλλον παρεφθαρμένη, παλαιογραφικά γραφή *σας δε ελάφι*.

7. Το πρόβατο λοιδορεί τον χοίρο (στ. 426-7):

*κάν όσα φας, κάν όσα πεις και όσα σπαταλήσεις,
εάν μη φάγεις κόπρια, ουδέν σου νοστιμίζει».*

Η υποτακτική *πεις* αποτελεί συνήθη τύπο, τόσο σε χειρόγραφα όσο και σε έντυπα του 16ου αι., αντί του *πεις*. Για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου, ωστόσο, μπορούμε να υιοθετήσουμε τη γραφή *πεις*. (Πρβ. *Παιδ. διήγ.* 247).

8. Η *αίγα* και ο *τράγος* καυχούνται για τα καλά που παρέχουν στον άνθρωπο, λοιδορώντας παράλληλα το πρόβατο (στ. 537-40):

*Περί δε και του γάλακτος έχω τινά να λέγω·
καθώς εσύ ούτως κ' εγώ, ή μάλλον δε και πλέον,
και άλλας χάριτας πολλές, ουκ εξόν μοι του λέγειν
και ου καυχώμαι τα πολλά ως η λωλοπροβάτα.*

Η ομοιοματική φράση ως η λωλοπροβάτα δημιουργεί στον αναγνώστη την ψευδή εντύπωση ότι αποδέκτης της λειδορίας δεν είναι το πρόβατο αλλά κάποιιο άλλο ζώο. Παρ' όλο που τα χφφ C, L, A δίνουν τη σωστή γραφή ως συ λωλοπροβάτιν, η Τσιούνη δεν την είχε υιοθετήσει. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα χφφ αυτά πρέπει να γράψουμε ως συ λωλοπροβάτιν. Επίσης, στο β' ημιστίχιο του στ. 539 μάλλον πρέπει να γράψουμε, σύμφωνα με τον P, *άς ουκ εξόν μοι λέγειν*.

9. Στο στ. 571 ο βους, απευθυνόμενος στα ζώα τα μικρούτσικα, τα προστάζει:

«Φεύγεται, παραπτώματα, αποσκορακιστείτε,

Προφανώς, ο τύπος *φεύγεται* οφείλεται σε αβλεψία της εκδότριας (ή του τυπογράφου). Πρέπει, συνεπώς, να γράψουμε *φεύγετε*.

10. Ο βους έχοντας την πρόθεση να υπερηφανευθεί για το σεξουαλικό του μόριο, λέγει προκαταβολικά (στ. 631-5):

*Ακόμη έχω να ειπώ και να λαλήσω ρήμα,
πολλάκις γαρ αν ευρεθούν και γύναια εκείσε
και να ακούσουν το παρόν απόφθεγμα και ρήμα,
αν τύχει να γελάσουσιν και να εμνοστευθούσιν.
Έχω και νεύρον δυνατόν, μακρόν και πυρωδάτον,*

Ο υποθετικός σύνδεσμος αν του στ. 634 δημιουργεί συντακτικό και νοηματικό πρόβλημα. Επειδή πιστεύω ότι υπάρχει αντιγραφικό λάθος κάποιου γραφέα, ο οποίος αντέστρεψε τους συνδέσμους να (στ. 633) και αν (στ. 634), προτείνω αντιστροφή τους, δηλ. αν για τον 633 και να για τον 634. Με τον τρόπο αυτό και η σύνταξη ομαλοποιείται και το νόημα αποβαίνει ικανοποιητικό.

11. Το άλογο στον φόγο που απευθύνει εναντίον του γαιδάρου, αναφέρει και τα εξής (στ. 680):

και ούτε πίνεις ούτε τρως ούτε την ουράν σου σεις

Το β' ημιστίχιο, έτσι όπως είναι διατυπωμένο, καταντά άμετρο. Μολονότι τα χφφ P, L δίνουν τη σωστή (μετρικά) γραφή *ούτε σεις την ουράν σου*, η εκδότρια δεν την είχε υιοθετήσει. Προτείνω υιοθέτηση της γραφής των χειρογράφων αυτών, οπότε ομαλοποιείται μετρικά ο στίχος.

12. Το άλογο, συνεχίζοντας τον φόγο του εναντίον του γαιδάρου, του αφηγείται μια «ιστορία»⁴⁸ σχετικά με τους γαιδάρους, σύμφωνα με την οποία οι

48. Πρόκειται για ελεύθερη και διευρυμένη επεξεργασία του αισωπικού μύθου Όνοι προς τον Δία (Perry 185), πράγμα που δεν δηλώνεται στην έκδοση της Τσιούνη.

γάιδαροι εξέλεξαν έναν συνετό σύντροφό τους και τον απέστειλαν στον βασιλιά, προκειμένου ο απεσταλμένος αυτός (στ. 694-699):

*να δεηθεί και να ειπεί και να παρακαλέσει
διά τα απανωγόμεια τά βάνουν εις την μέσση
και βαρεφορτώνουν σας έως να αναπνεύτε,
με ορισμόν προστάγματος όρισε να το κόψουν.
Ο βασιλεύς δ' επήκουσεν την δέησιν του όνου·
κατά την ώραν όρισεν και πρόσταγμα εποίκεν*

Αν δεχτούμε ότι ο στ. 697 είναι σωστά διατυπωμένος, όπως έκανε η εκδότρια, τότε ο στ. 699 καταστά ανούσια επανάληψη. Όμως, ο Ρ παρέχει για τον 697 τη γραφή *να ρήση*, η οποία, μολονότι είναι ανορθόγραφη, είναι η σωστή. Γι' αυτό πρέπει να γράψουμε *να ρίσει*.

13. Το άλογο, συνεχίζοντας την παραπάνω «ιστορία», διηγείται ότι, σύμφωνα με τον ορισμόν του βασιλιά, (στ. 702-3):

*μηδέν τολμήσετε τινάς ή μικρός ή μεγάλος
να βάλει εις τον γάδαρον άλλον απανωγόμειν.*

Το β' ημιστίχιο του στ. 702 με τους τόνους στην 1η, 3η και 4η συλλαβή (= 9η, 11η και 12η του στίχου) δεν ηχεί σωστά. Ακόμη, το β' αυτό ημιστίχιο είναι ένα άπαξ λεγόμενο (παραλλαγή του γνωστότατου λογότυπου *μικρός τε και μεγάλος*), που απαντά συχνότατα στο κείμενό μας (στ. 43, 95, 363, 499, 534, 823, 1081). Γι' αυτό προτείνω να γράψουμε *μικρός τε και μεγάλος*.

14. Η μαϊμού, φέγοντας τον ελέφαντα, αναφέρεται και στους διάφορους τρόπους που μεταχειρίζονται οι άνθρωποι για να συλλάβουν τον ελέφαντα και να τον σκοτώσουν, ένας από τους οποίους είναι και ο ακόλουθος (στ. 963-7):

*αξινογλύφουν τα δενδρά ή πριονοκοπούν τα
και αποκόπτουν τα λοιπόν, εις άκρον να κοπούσιν.
Και πας εκεί να κοιμηθείς, εκεί να ακουμπήσεις,
το δένδρον πίπτει, κρούει σε και εις την γην σε βάνει,
σκοτώνουν σε, ως είπαμεν, και παίρνουν τα οστά σου.*

Για όποιον έχει έστω και λίγες γνώσεις υλοτομίας, το ρήμα *κρούει* φαντάζει αφύσικο, επειδή το υλοτομούμενο δέντρο δεν πέφτει προς την πλευρά από την οποία δέχεται την πίεση, αλλά προς την αντίθετή της. Συνεπώς, στην περίπτωση του ελέφαντα το δέντρο που πέφτει δεν μπορεί να τον χτυπήσει, αλλά μόνο να τον παρασύρει και να τον ρίξει καταγής. Μια τέτοια εικόνα παρέχουν και τα χφφ C, L με τη γραφή *ρίπτει σε*, την οποία πρέπει να υιοθετήσουμε.

6. Άλλες παρατηρήσεις

1. Οι επιστημονικές φυσιογνωστικές γνώσεις του ανώνυμου συγγραφέα της

Παιδ. διήγ. είναι πολύ περιορισμένες σε σχέση με εκείνες του ανώνυμου συγγραφέα του *Πουλλολ.*⁴⁹. Ό,τι μας παρέχει σχετικά με τα φυσιογνωστικά χαρακτηριστικά των ζώων είναι παγκοίως γνωστά. Επίσης, οι *φόγοι* και οι (αυτο)έπαινοι, που αυτός αναπτύσσει μέσα στην *Παιδ. διήγ.*, δεν θυμίζουν σε τίποτε τα αντίστοιχα είδη της βυζαντινής ρητορικής, ενώ, αντίθετα, ο ποιητής του *Πουλλολ.* φαίνεται να γνωρίζει πολύ καλά αυτές τις δύο βαθμίδες της ρητορικής άσκησης και προσπαθεί να εφαρμόσει, όσο του είναι δυνατόν, τους σχετικούς ορισμούς του Αφθόνιου και του Ερμογένη⁵⁰. Εκείνο, όμως, που προκαλεί εντύπωση είναι οι πολλές και πλούσιες γνώσεις του σχετικά με τις καταστάσεις και τις συνήθειες της κοινωνίας μέσα στην οποία αυτός ζει. Φαίνεται να γνωρίζει το ίδιο καλά τόσο την αυλή και την άρχουσα τάξη όσο και τη μεσαία τάξη και τον απλό λαό. Δικαιολογημένα, συνεπώς, η Τσιούνη τον χαρακτηρίζει ως άνθρωπο που παρατηρεί «situations with a sharp and keen eye»⁵¹.

Τα πολιτικά δρώμενα της εποχής του δεν φαίνεται να τον απασχολούν. Αυτό προκύπτει από τη θετική έως ουδέτερη στάση του τόσο για τα κοινωνικά στρώματα όσο και για τις «ξένες» ομάδες που μνημονεύει, με εξαίρεση τους Εβραίους και τους Τσιγγάνους. Η υποτιθέμενη σατιρική στάση, που είδαμε να εκφράζεται στον πρόλογο και στο επιλογικό τμήμα των στ. 1003-1079, δεν πρέπει να ανήκει στον συγγραφέα του έργου, αλλά σε κάποιο μεταγενέστερό του αντιγραφέα. Συνεπώς, δεν έχω καμιά αμφιβολία για το ότι το έργο είναι αποκλειστικά μια ευτράπελη διήγηση, που πολύ φοβούμαι, συμφωνώντας με την Τσαβαρή, ότι γράφτηκε κάτω από την ισχυρή επίδραση (ή και κατά μίμηση, αν θέλετε) του *Πουλλολ.*⁵².

2. Η χρονολόγηση της *Παιδ. διήγ.* αποτελεί ένα ακανθώδες ζήτημα, το οποίο, παρ' όλες τις προσπάθειες των ερευνητών, δυστυχώς δεν έχει βρει ικανοποιητική λύση. Δεν προτίθεμαι να αναφερθώ εδώ σε όλες τις σχετικές προσπάθειες και απόψεις των διαφόρων κατά καιρούς ερευνητών, αφού αυτές βρίσκονται συγκεντρωμένες στο σχετικό κεφάλαιο της κριτικής έκδοσης του έργου⁵³. Θα αναφερθώ μόνο στις σχετικές απόψεις της Τσιούνη και της Τσαβαρή.

Η πρώτη ερευνήτρια βλέπει ως πιθανές τρεις διαφορετικές εκδοχές: α) Το έργο γράφτηκε ανάμεσα στα 1341 (*terminus post quem*) και στο τέλος του 14ου ή τις αρχές του 15ου αιώνα (*terminus ante quem*)· β) η χρονολογία 1364, που παρέχουν οι στ. 11-13, μπορεί να οφείλεται σε ακούσιο λάθος του ποιητή ή να αποτελεί σκόπιμη αυθαιρεσία του, που αποσκοπούσε σε παραπλάνηση του αναγνώστη, έτσι ώστε να μην μπορεί να τη συσχετίσει με κάποια

49. Βλ. *Πουλλολ.*, σ. 125.

50. Με το θέμα αυτό θα ασχοληθώ σε προσεχή μελέτη μου.

51. Βλ. *Παιδ. διήγ.*, σ. 30.

52. Βλ. *Πουλλολ.*, σσ. 111-112.

53. Βλ. *Παιδ. διήγ.*, σ. 30.

(πραγματικά ή υποθετικά) γεγονότα· γ) το ποίημα ενδέχεται να έχει γραφεί πριν από το 1364 (*terminus ante quem*), κάτι όμως που η ίδια η εκδότρια θεωρεί ως πολύ λίγο πιθανό⁵⁴. Συνεπώς, η Τσιούνη δεν μας διαφωτίζει ως προς το ζήτημα της χρονολόγησης.

Η Τσαβαρή, πάλι, θεωρεί ως πιθανότατο χρόνο συγγραφής του έργου το 1365, βασιζόμενη στη χρονολογία 1364 που παρέχουν οι στ. 11-13⁵⁵.

Προτού εκθέσω την προσωπική μου πρόταση για χρονολόγηση του έργου, είναι απαραίτητο να αναφερθώ στα πορίσματα της πρόσφατης έρευνας σχετικά με την πολιτική σάτιρα που υπόκειται στον *Πουλολ*. Ο Γ. Μακρής, σε μια πρωτότυπη ιστοριογραμματολογική μελέτη του, έδειξε με πειστικά επιχειρήματα ότι στο επεισόδιο *παραγιαλίτη-αφασιανού* (στ. 267-323) του *Πουλολ.*, και ειδικότερα στους στ. 290-292 και 311 (σε συνδυασμό και με τους στ. 113-120), υπόκειται σάτιρα εναντίον του Αλέξιου Απόκαυκου (αντίπαλου του Ιωάννη Καντακουζηνού κατά τον βυζαντινό εμφύλιο των ετών 1341-1345), όπως και εναντίον κάποιου οπαδού και «εκτελεστικού» οργάνου του Απόκαυκου, ονόματι Τζεφρέ. Έδειξε επίσης ότι ο συγγραφέας του έργου πρέπει να ήταν οπαδός της παράταξης του Καντακουζηνού⁵⁶. Η αποκωδικοποίηση εκ μέρους του Μακρή της πολιτικής σάτιρας που ελάνθανε στον *Πουλολ*. δημιουργεί νέες προοπτικές για χρονολόγηση του έργου αυτού. Σύμφωνα λοιπόν με τα νέα αυτά δεδομένα ο *Πουλολ*. πρέπει να χρονολογηθεί ανάμεσα στα 1345/6 και στα 1461 (χρόνος γραφής του χφ C).

Όσον αφορά στην *Παιδ. διήγ.*, η μεγάλη πιθανότητα που υπάρχει το έργο αυτό να έχει γραφεί κάτω από την επίδραση (ή και κατά μίμηση) του *Πουλολ.*, οδηγεί, αν δεχτούμε τα συμπεράσματα του Μακρή, σε μια νέα χρονολόγηση. Η *Παιδ. διήγ.* πρέπει να γράφτηκε ασφαλώς ύστερα από το 1346 και μάλλον μετά το 1364, οπωσδήποτε όμως πριν από το 1461 ή και το 1453.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

54. Βλ. *Παιδ. διήγ.*, σσ. 31-32.

55. Βλ. *Πουλολ.*, σ. 112.

56. Βλ. Μακρής, *ό.π.*, σσ. 402-410.